

УДК 159.923.2:37.091.212

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-2>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Бугерко Ярослава Миколаївна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-9138-5350

Гірняк Галина Степанівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнського національного університету
ORCID ID: 0000-0002-6985-3306

У статті проаналізовано особливості професійного становлення майбутніх фахівців в умовах навчання в закладах вищої освіти (ЗВО). Професіоналізація розглядається водночас як процес і як результат пошуку та набуття суб'єктом своєї моделі професійної діяльності. Розглянуто підходи зарубіжних і українських дослідників, які акцентують увагу на складності та багатокомпонентності структури професійного самовизначення майбутнього фахівця. Результати дослідження показали, що важливою умовою професійного самовизначення є активність особистості, спрямованої на знаходження смислів і цінностей у своїй професійній діяльності, що передбачає рефлексивну роботу, спрямовану на осмислення власних професійних уподобань і можливостей їх реалізації. Освіта об'єктивно містить значні резерви та потенціали для активізації особистісного зростання здобувачів. Під час навчання в закладах вищої освіти відбувається формування професійно важливих якостей майбутнього спеціаліста, становлення структури його професійних цінностей, закладається вектор особистісного та професійного саморозвитку. Відбувається складний процес опосередкованого пізнання себе як професіонала, починаючи від поодиноких ситуативних взірців до цілісного самоуявлення. Проведений аналіз дав змогу виокремити ключові психологічні чинники професійного самовизначення майбутніх фахівців і згрупувати їх за принципом учинковості так: професійна спрямованість, навички професійної рефлексії та саморегуляції, афективно-оцінкове ставлення до себе як до професіонала, професійна свідомість (образ Я-у-професії). З'ясовано, що включення студентів у процес цілеспрямованого здобуття інтегрованого знання засобами-джерелами, які відображають професійний контекст, сприяє формуванню професійної самосвідомості студентів, розвитку їхньої здатності до самоаналізу, самоконтролю, професійної рефлексії та саморегуляції, набуттю цілісного образу себе як професіонала.

Ключові слова: професійне самовизначення, освітня діяльність, професійно-ціннісні орієнтації, рефлексивні навички, професійна ідентичність.

Buherko Jaroslava, Hirnyak Halyna. Social-psychological factors of professional self-determination among students of higher education institutions

The article analyzes the peculiarities of the professional formation of future specialists in the conditions of studying at higher educational institutions. Professionalization is considered simultaneously as a process and as the result of the search for and acquisition by the subject of their model of professional activity. Approaches of foreign and Ukrainian researchers are considered, which emphasize the complexity and multi-component nature of the structure of professional self-determination of future specialists. The research results have shown that an important condition for professional self-determination is the individual's activity directed towards finding meaning and values in their professional activities, which involves reflective work aimed at understanding their professional preferences and the possibilities for their realization. Education inherently contains significant reserves and potential for activating learners' personal growth. During studies at higher education institutions, the formation of professionally important qualities of future specialists occurs, the structure of their professional values is established, and a vector for personal and professional self-development is laid down. A complex process of mediated self-recognition as a professional occurs, from individual situational patterns to holistic self-imaginary. The analysis conducted allowed

for the identification of key psychological factors of professional self-determination of future specialists and their grouping based on the principle of agency as follows: professional orientation, skills of professional reflection and self-regulation, affective-evaluative attitude towards oneself as a professional, and professional consciousness (self-image in the profession). The research results have shown that involving students in the process of purposeful acquisition of integrated knowledge through resources that reflect the professional context contributes to the formation of students' professional self-awareness, develops their ability for self-analysis, self-control, professional reflection, and self-regulation, leading to the acquisition of a comprehensive image of themselves as professionals.

Key words: *professional self-determination, educational activity, professional-values orientations, reflective skills, professional identity.*

Вступ

У нових соціально-економічних умовах актуалізувалася потреба суспільства в компетентних кадрах, здатних гнучко коригувати свою діяльність і швидко ухвалювати відповідальні рішення. Саме в закладі вищої освіти (далі – ЗВО) закладаються основи становлення професіонала, які надалі забезпечують його успішну професійну самореалізацію. Отже, високий освітній результат зумовлюється якістю освітньої діяльності ЗВО та його ресурсів. Тому важливим стає не лише створення умов для здобуття майбутнім фахівцем система знань, умінь і навичок, а й можливість розвитку його ключових компетентностей, які охоплюють, окрім когнітивної й операційно-технологічної складових частин, ще й мотиваційну, ціннісну, етичну, соціальну, поведінкову.

Успішне професійне самовизначення особистості в сучасному суспільстві потребує швидкого та гнучкого реагування на зміни економічної ситуації, постійного професійного саморозвитку та самовдосконалення фахівця для досягнення ним високої конкурентоспроможності на ринку праці. Тому в роботах сучасних учених, присвячених проблемам професійного саморозвитку особистості, акценти все більше зміщуються з питань профорієнтації, профпридатності, відповідності особистісно-професійних рис людини тій чи тій професії на процеси активного рефлексивного самоаналізу власних професійних потреб і можливостей, реалізації екзистенційно-професійної діяльності, процеси активного самотворення людиною проєкту своєї майбутньої кар'єри. У професійній літературі ці процеси описуються в термінах професійного самовизначення та професійного самопроєктування особистості [4].

Професійний розвиток особистості зазвичай ототожнюють із прогресивним розвитком людини (дозріванням, формуванням, саморозвитком і самовдосконаленням) і розглядають як багаторівневий і поліступінчастий процес. Однак, як зазначає більшість дослідників (Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, В.В. Рибалка, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева, Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко й інші), досі не визначена єдина позиція стосовно розуміння суті, механізмів, етапів і особливостей здійснення професіогенезу спеціаліста. Більшість закордонних і вітчизняних учених наголошують, що професіогенетичні процеси розгортаються в часі та просторі; визначаються різними чинниками; мають свої специфічні етапи, стадії та фази. Аналіз професійного становлення фахівців соціогуманітарного профілю розглядають у таких аспектах, як професійна готовність і придатність; професійна компетентність; професійно значущі риси особистості; засоби формування ціннісної свідомості майбутніх фахівців. Однак динаміка змістових і функціональних компонентів професійного становлення майбутнього фахівця вивчена не досить.

Метою дослідження є виявлення й обґрунтування основних психологічних чинників професійного самовизначення студентів соціогуманітарного профілю.

Методи та дослідження

Найбільш поширеним у розробленні концепції професійного становлення є *комплексний підхід*, який ґрунтується на аналізі таких векторів, як: професійна придатність, основні показники якої – успішність у професійній діяльності та суб'єктивна задоволеність трудовою діяльністю; набуття суб'єктом діяльності соціальної зрілості, розвиток його мотиваційно-потребової сфери та формування операційно-технічних складових частин у межах професійної

діяльності. З метою системного аналізу основних чинників професійного самовизначення студентів ЗВО використано як теоретичні методи, як-от критичний аналіз, рефлексивне узагальнення та систематизація, структурування та побудова мислєсхеми, так і емпіричні (спостереження, анкетування, рефлексивні самозвіти, психодіагностичні методики). Методологічним підґрунтям дослідження є логіко-канонічна структура вчинку В.А. Роменця та вітакультурна парадигма А.В. Фурмана.

Результати

У сучасній психології дослідження професійного становлення фахівців в основному реалізується у форматі, який умовно можна позначити як *кар'єрний розвиток*. Дані дослідження беруть свій початок із напрацювань Е. Шпрангера та Ф. Паркінсона й базуються на дослідженнях Е. Еріксона та Ш. Бюлер, які вивчали еволюційний розвиток особистості. У зазначеному підході професіоналізація розглядається водночас як процес і як результат пошуку та набуття суб'єктом моделі професійної діяльності, що відповідає визначеній категорії суб'єктивної індивідуальності. Яскравим представником цього підходу є Дж. Голланд, який вважає, що професійна задоволеність особистості не обмежується лише професійним реєстром дій і операцій, які реалізуються, а передбачає комунікацію в рамках професійної діяльності з людьми однієї духовної організації, які є важливими соціальними компонентами духовного середовища суб'єкта професійної діяльності [8].

Більшість зарубіжних авторів (Дж. Сьюпер, Є. Гінзберг, Ш. Бюлер, Р. Хейвігхерст, Л. Готтфредсон та інші) розглядають професіогенез, виходячи з онтогенетичної позиції. Так, наприклад, Ш. Бюлер у своїх дослідженнях показала, що професійне становлення не може бути відірване від *життєвого шляху*. Вона вважала, що більшість людей проходить через стадії розвитку, причому в майже однакові вікові періоди, яким відповідають визначені стадії професійного розвитку. У дослідженнях, виконаних під її керівництвом, за аналогією з фазами онтогенезу, виокремлено п'ять фаз життєвого циклу особистості, які охоплюють періоди від народження та до миті оцінки якості свого життєвого шляху та професійної діяльності (відповідно до критерію досягнення чи не досягнення поставлення цілей). За основу періодизації життя Ш. Бюлер вибрала таку структуру самосвідомості, як *самовизначення* [7].

На основі зазначених уявлень про життєвий шлях Ш. Бюлер інший дослідник – Дж. Сьюпер здійснив більш докладну градацію професійного шляху та ввів поняття *професійна зрілість особистості* відповідно до різних стадій розвитку професіонала у своїй концепції професійного розвитку. На перший план вийшли питання, які стосувались усвідомлення людиною власних схильностей, здібностей і пошук такої професії, яка актуалізує її *професійну Я-концепцію* [10].

У теорії *винятків і компромісу* Л. Готтфредсон детально проаналізовано період професійного розвитку, який відповідає стадії зростання (за Дж. Сьюпер), досліджено здатність особистості синтезувати й організовувати інформацію про різні види професійної діяльності, що дає змогу їй вибудувувати «карту видів професійної діяльності», орієнтуючись спочатку на стереотипи оточення, а потім – на власну Я-концепцію.

Українські дослідники (Г.О. Балл, В.В. Рибалка, Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко й інші) наголошують на важливості визначення людини у власному житті, її вмінні знайти і посісти своє місце у вибраному професійному просторі, оскільки саме правильність вибору зумовить подальшу спрямованість усього процесу професійного розвитку. Саме ж професійне становлення розгортається в часі з початком формування професійних інтересів і здібностей особистості та триває аж до закінчення активної професійної діяльності. Існує досить багато теорій, концепцій і підходів, які описують вікову динаміку професійного самовизначення особистості.

Важливо зазначити, що професійне самовизначення особистості має складну багатокомпонентну структуру й у своєму розвитку проходить низку етапів. Для нормального функціонування самовизначення необхідна наявність передумов, якими є належний рівень психічного

й особистісного розвитку молоді людини, що складається в умовах спілкування, діяльності та характеризується здатністю до соціального мислення та рефлексії, наявністю суб'єктного досвіду життєреалізованості, сформованість самосвідомості, Я-концепції, нормативно-ціннісної системи й образу світу [6].

Студентський вік є найбільш чутливим періодом для професійного й особистісного саморозвитку особистості. Найважливішим чинником такого становлення є включення молоді людини у професійне середовище, здійснення нею перших професійних проб і рефлексування власного квазіпрофесійного досвіду з позиції відповідності індивідуальних характеристик вимогам обраної професії. Професійне самовизначення – це передусім активність самої особистості, спрямованої на знаходження смислів і цінностей у своїй професійній діяльності, що забезпечує можливість реалізації її внутрішнього потенціалу. Вона передбачає рефлексивну роботу, спрямовану на осмислення своїх професійних уподобань і можливостей їх реалізації та є важливою умовою становлення майбутнього спеціаліста як суб'єкта професійної діяльності.

Аналіз наукової літератури з вікової та педагогічної психології показує, що навчання в ЗВО збігається із другим періодом юності (його ще називають першим періодом зрілості) і характеризується складними процесами становлення особистості. Саме для цього віку характерні істотне посилення свідомих мотивів поведінки, зміцнення вольових рис особистості, зокрема цілеспрямованості, самостійності, наполегливості, рішучості, саморегуляції, спостерігається значне підвищення зацікавленості моральними проблемами. Водночас науковці зазначають, що здатність молоді людини до свідомої саморегуляції своєї поведінки в цьому віці ще не є повною мірою розвинена [3; 5].

Варто зазначити, що саме освіта об'єктивно містить значні резерви та потенціали для активізації особистісного зростання наступників, отже, вона може стати системою психолого-педагогічного забезпечення особистісного саморозвитку учасників освітнього процесу. Під час навчання в ЗВО відбувається формування професійно важливих властивостей майбутнього спеціаліста, становлення структури його професійних цінностей, налаштування професійного саморозвитку, закладається вектор особистісного саморозвитку, його величина, швидкість і сталість. Потрібно врахувати, що важливим чинником, який значним чином впливає на поведінку людини, є специфіка обраної нею професії. Саме професія служить фактичним виразником моделей поведінки, тоді як соціокультурне середовище впливає на закріплення особистісних рис молоді людини. Саме тому *соціокультурний простір* освітнього закладу має важливий вплив на саморозвиток особистості у студентському віці. Власне, одним із завдань соціокультурного освітнього середовища і є розвиток професійних мотивів, ціннісних орієнтацій, інтересів молоді людини, які забезпечують її професійне й особистісне становлення та саморозвиток [1].

Ефективність професійної підготовки майбутніх фахівців визначається рівнем сформованості їхньої професійної самовизначеності, чому сприяє включення студентів у процес цілеспрямованого отримання інтегрованого знання засобами-джерелами інформації та засобами освоєння інформації, що відображають професійний контекст. Отже, сукупність психолого-педагогічних засобів сприяє розвитку вмінь самооцінки, самоаналізу, самоконтролю (Я-розуміння); умінь саморегуляції у складних ситуаціях (Я-ставлення); умінь подолання труднощів; здібностей до реалізації професійних завдань (Я-поведінка).

Період навчання в закладі вищої освіти є сприятливим для формування багатьох особистісних структур і властивостей майбутнього фахівця, зокрема його ціннісних і смисложиттєвих орієнтацій, мотиваційно-вольової сфери, професійних інтересів і самосвідомості, відповідальності, які є ключовими для професійного становлення. Відбувається складний процес опосередкованого пізнання себе як професіонала, починаючи від поодиноких ситуативних взірців до цілісного самооявлення, яке містить результати самопізнання своїх професійних рис, емоційно-оцінкове ставлення до себе як професіонала, навички професійної рефлексії та само-

регуляції, елементи професійної самосвідомості тощо. Таке формування стає можливим саме в умовах спеціально організованого навчання, що сприяє розумінню вимог професії до особи, співвіднесенню себе з можливістю ефективного виконання професійних ролей, належного рівня самооцінки та самоконтролю [6].

Проведений аналіз дав змогу розмежувати ключові психологічні чинники професійного самовизначення та згрупувати їх за принципом кватерності.

Професійна спрямованість є інтегративною характеристикою мотивації професійної діяльності, яка визначається спонуканнями в мотиваційній сфері та виражається в інтересах, відносинах, цілеспрямованих зусиллях особистості. Її компонентами є ціннісні орієнтації, мотиви, ставлення до професії, настанови й очікування, готовність до професійного розвитку тощо. Сама структура професійної спрямованості є складним утворенням, яке охоплює: а) предметний зміст (спеціалізація професійної спрямованості); б) світогляд; в) динаміку перебігу психічних станів і процесів (рис. 1).

Центральним системотвірним компонентом професійної спрямованості особистості є ціннісно-смысловий. Він характеризує бажання людини знаходити смисли своєї праце- та життєдіяльності, а також її прагнення реалізувати цінності у професійній діяльності. Отже, формування у студентів стійких ціннісних орієнтацій стосовно обраної ними професії, знаходження в ній особистісних смислів є важливою умовою розвитку їх як суб'єктів професійної діяльності.

Пілотажне дослідження, проведене серед студентів спеціальності «Соціальна робота» ЗУНУ в березні 2023 р. з використанням методики І.М. Кондакова «Опитувальник професійних настанов», показало, що у значній частини першокурсників (62,5%) проявляється невпевненість у виборі спеціальності, слабка поінформованість стосовно даної професії, не сформовані критерії власного професійного розвитку. Високі показники раціоналізму професійного вибору у студентів-третьокурсників і магістрів (53,3 та 72,3% відповідно) вказують на те, що старшокурсники зіставляють обрану спеціальність із своїми життєвими інтересами, тому їхній вибір спеціальності є виваженим і обґрунтованим як внутрішніми уподобаннями, так і аналізом ситуації на ринку праці, можливістю працевлаштування, прогнозом майбутнього кар'єрного зростання.

Одним із механізмів процесу професійного самовизначення є *рефлексія*, яка забезпечує аналіз, оцінку, прийняття (або неприйняття) тих чи тих цінностей, які властиві освоєній професії. Оскільки соціалізація є двостороннім процесом, що передбачає активність суб'єкта в освоєнні професії, то ефективність даного процесу також визначатиметься здатністю студентів приймати відповідальність за своє професійне навчання та становлення, бути суб'єктом своєї

Рис. 1. Психологічні чинники професійного самовизначення майбутнього фахівця соціогуманітарної сфери

навчально-професійної активності. Тому однією з актуальних проблем є формування під час навчання в ЗВО у студентів уявлення про себе як про суб'єкта професійної діяльності, який володіє навичками *професійної рефлексії та саморегуляції*.

Результати проведених досліджень за методикою В.Д. Шадрикова та С.С. Кургіняна «Рефлексія діяльності» показують, що у студентів, особливо першокурсників, занижений рівень як уміння рефлексувати інформаційні засади професійної діяльності, так і її мотивації та цілепокладання. Високі показники рефлексії ухвалення рішень і здійснення діяльності характерні для студентів-магістрів. Саме рефлексивні здібності уможливають процеси самоформування себе як фахівця, зреалізовування своїх творчих інтенцій, що водночас є основою для їхнього професійного розвитку.

Наступним важливим чинником професійного самовизначення є *афективно-оцінкове ставлення до себе як професіонала*, що передбачає аналіз професійно важливих рис особистості майбутнього фахівця, особливості його ідентифікації з обраною спеціальністю. Специфіка діяльності сучасного соціального працівника потребує не лише високорозвинених професійних якостей і професійної компетентності, а й особистісної сформованості, здатності до постійного самовдосконалення та саморозвитку. На думку І.Д. Бега, саме в закладах вищої освіти особливе значення потрібно приділяти культивуванню у студентів ціннісно-сислового ставлення до своєї майбутньої професії, формуванню реального уявлення про висококваліфікованих професіоналів з обраної спеціальності, отже, формуванню адекватного «образу себе як професіонала» [2, с. 268].

Завершальним чинником професійного самовизначення студентів є формування їхньої професійної самосвідомості, образу Я-у-професії. Провідним конструктом є ясність Я-концепції (Self-Concept-Clarity – ясність уявлення про себе, за визначенням Дж. Кемпбелла, автора методики SCC). Я-концепція особистості відображає чіткість і визначеність уявлень особи про себе, їхню внутрішню узгодженість і стабільність, а тому й визначає особливості взаємодії особи як з іншими людьми, так і із собою в усіх сферах життєдіяльності, зокрема й професійної [9].

Збалансованість показників професійної ідентичності та високі оцінки параметрів шкал, які визначають толерантність, прийняття, єдність, упевненість, найбільшим чином притаманні студентам-магістрам, що характеризує їхню визначену збалансовану, зрілу позицію у взаємодії з навколишнім світом.

Важливо зазначити, що професійне становлення на етапі навчання в закладі вищої освіти характеризується як набуттям професійних умінь, знань, навичок, розвитком загальнокультурних і професійних компетентностей, так і формуванням відносин, сприйняття професії як особистісно значущої, освоєнням професійної ролі, за якої відбувається «входження» професії в особистісний план майбутнього фахівця, знаходженням смислів, можливість реалізації своїх цінностей і задоволення потреб в отримуваній професії.

Результатом професійного самовизначення є *професійна ідентичність*, що проявляється в усвідомленні себе представником вибраної професії та професійної спільноти, ототожненні та диференціації себе зі справою й іншими й виявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах «Я». Аналіз одержаних результатів показав, що професійна ідентичність сформована у 22,5% першокурсників, майже половини третьокурсників (48,6%) та більшості студентів-магістрів (84,5%), що свідчить про готовність здобувачів вищої освіти до здійснення усвідомленого вибору свого професійного розвитку.

Результати нашого дослідження показали, що під час здобуття професії соціального працівника в закладі вищої освіти змінюється професійна самосвідомість студентів. Розширюються її межі, зазнають змін критерії оцінки власних професійних якостей і можливостей, набувається професійна ідентичність, формується образ себе як професіонала. Успішність здійсненого самовизначення сприятиме в майбутньому ефективній професійній діяльності сучасного соціального працівника у складних реаліях сьогодення.

Висновки

Період навчання в закладі вищої освіти характеризується професійним становленням особистості, яке здійснюється на основі розвитку професійної спрямованості, професійних здатностей і професійної самосвідомості студента. Формування професійної підготовки проходить стадії від навчально-пізнавальної до навчально-професійної, а пізніше – до реальної професійної діяльності. Студентський вік є найбільш сенситивним періодом для професійного й особистісного саморозвитку особистості, формування структури професійних цінностей майбутнього фахівця, становлення його як суб'єкта професійної діяльності.

Професійне самовизначення особистості є складним процесом опосередкованого пізнання себе як професіонала, яке охоплює результати самопізнання власних професійних рис, рефлексивну роботу, спрямовану на осмислення своїх професійних уподобань і можливостей їх реалізації, емоційно-оцінкове ставлення до себе як майбутнього фахівця, формування цілісного образу себе як професіонала.

Результати дослідження показали, що включення студентів у процес цілеспрямованого здобуття інтегрованого знання засобами-джерелами, які відображають професійний контекст, сприяє формуванню професійної самосвідомості студентів, розвиває їхню здатність до самоаналізу, самоконтролю, професійної рефлексії та саморегуляції, що забезпечує ефективне професійне самовизначення майбутніх фахівців.

Література:

1. Аверіна К.С. Специфіка професійного самовизначення майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія «Педагогіка». 2020. № 2 (25). С. 99–104.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : навчально-методичний посібник : у 2-х т. Т. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
3. Боднар А.Я., Рибалочка К.А. Особливості професійного самовизначення сучасних студентів. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2020. Т. 3. С. 3–10.
4. Гриньова М.В., Кононова М.М. Саморегуляція навчальної діяльності та професійний розвиток студентської молоді : монографія. Полтава : Астрія, 2021. 384 с.
5. Клепікова О.В. Індивідуально-психологічні орієнтири професійного самовизначення майбутніх психологів. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 2. С. 129–133.
6. Кревська О.О. Мотиваційні чинники професійної самоефективності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Луцьк, 2018. 213 с.
7. Шатілова О.С. Західні теорії кар'єрного розвитку. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. С. 151–158.
8. Meta-analysis of the relationship between the five-factor model of personality and Holland's occupational types / M.R. Barrick et al. *Personnel psychology*. 2003. № 56 (1). P. 45–74.
9. Self-concept clarity: Measurement, personality correlates, and cultural boundaries / J.D. Campbell et al. *Journal of personality and social psychology*. 1996. № 70 (1). P. 141–156.
10. Patton W., Lokan J. Perspectives on Donald Super's construct of career maturity. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*. 2001. № 1. P. 31–48.